

Kmeczkó Szilárd – N. Tóth Zsuzsa

Polányi Mihály a Magyar Panteonban*

Polányi Mihály. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Molnár Attila Károly. (Magyar Panteon 14.) Új Mandátum, Budapest, 2002. 260 old., 3000 Ft.

2002 tavaszán jelent meg az Új Mandátum Könyvkiadó impozáns külsejű „Magyar Panteon” sorozatának 14. kötete, mely a *Polányi Mihály* címet viseli. A sorozat elindításának, a képzeletbeli csarnok könyvekkel való megtöltésének ötlete alighanem az összegzésre készített millenniumi évnek is köszönhető. A könyvek felépítése, szerkesztési elve, amint azt korábban tapasztalhattuk, lehetővé teszi színvonalas munkák megjelentetését, az eddig napvilágot látott szövegek (Klebelsberg Kunó, Pulszky Ágost, Róheim Géza, Szondi Lipót, Mannheim Károly, Schvarcz Gyula, Ferenczi Sándor, Magyary Zoltán, Hajnal István, Szekfű Gyula, Bibó István, Kunfi Zsigmond, Moór Gyula) számos esetben éppen e sorozatnak köszönhetően váltak hozzáférhetővé a szélesebb olvasóközönség számára.

Az életművet a sorozat korábbi kiadványaiban már látott hármastagolásban ismerheti meg az olvasó. A szerkesztő hosszú tanulmányt írt mintegy bevezetesképpen Polányi Mihály szövegei elé, amelyek a kötet gerincét alkotják. Ezt követi a „Kortársak Polányi Mihályról” című rész, melybe a szerkesztő három, Polányi filozófiájának különböző aspektusait elemző tanulmánytöredéket és egy tanulmányt válogatott össze. A kötetet egy Polányi életét bemutató rövid kronográfia és írásainak válogatott bibliográfiája zárja.

A külső borító alapján azt hihetnénk, hogy Molnár Attila Károly Polányi Mihályról szóló monográfiáját tartjuk a kezünkben. De a fedél címdala becsap bennünket: a mintegy 260 oldal terjedelmű kötetből Molnár csak a 60 oldalnyi „Bevezetés”-t írta, 140 oldal Polányi Mihály műve. A szennycímdalra és a belső borítóra aztán már nem szerepel szerzőként Molnár neve. A belső borítón ez áll: „Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Molnár Attila Károly”, noha valójában nem történt sajtó alá rendezés. Molnár Attila Károly tehát a könyv szerkesztője, a „Bevezetés” szerzője, valamint a tizenkilenc tanulmány közül tizenkettőnek a fordítója. A magyar könyvkiadás bevett gyakorlatától eltérően ebben a könyvben a copyright oldalon sem a kiadói jogok tulajdonosainak közlési engedélye, sem a fordítások kontrollszerkesztőjének neve nem szerepel. Így joggal – és elképedve – tételezhetjük fel, hogy a kiadó nem szerezte meg a közlési engedélyeket, valamint azt, hogy Molnár fordításait senki sem vetette egybe az eredetivel.

* Jelen írás a BUKSZ 2003. tavaszi számában megjelent szöveg kibővített, átdolgozott változata. Úgy gondoljuk, hogy a téma és a felvetett szempontok érdemesek arra, hogy szélesebb kontextusba helyezze is napvilágot lássanak (a szerk.)

AZ ÉLETMŰ MEGCSONKÍTÁSA ÉS DEGRADÁLÁSA

Polányi Mihály munkásságát a „Magyar Panteon” kötetéből megismerni szándékozó olvasó alighanem csodálkozna, ha felütné a keze ügyében levő *Magyar Nagylexikon* vagy az *Encyclopaedia Britannica* lapjait a Polányi Mihály címszónál. Ez alatt ugyanis legalább olyan terjedelemben kerül bemutatásra Polányi természettudományos munkássága, mint az életpálya egyébként időben rövidebb részét felölelő filozófiai életmű. Ezzel szemben a jelen kötet „Bevezetés”-éből mindössze annyi derül ki, hogy Polányi kezdetben orvosi tanulmányokat folytatott, majd a karlsruhei Műszaki Főiskola (Technische Hochschule Karlsruhe) hallgatója lett. Doktori dolgozatát a gázok adszorpciójáról írta. Később, 1919-ben a felnőtt Polányit ismét – vajon miért? – Karlsruhéban találjuk. Innen Berlinbe kerül, ahol a Vilmos Császár Intézet (Kaiser Wilhelm Institut) munkatársa lesz. A természettudományok területén végzett munkásságát mindössze egyetlen mondat – „e Németországban töltött évek során jelentős tudományos hírnévre tett szert” (7. old.) – értékeli. Nem értjük a bevezetésíró tartózkodásának okát az életpálya ezen részét illetően, ugyanis a természettudományokban való jártasság nem lett volna feltétlen követelménye annak, hogy elővegye a *The Logic of Personal Knowledge* című, Polányi Mihály hetvenedik születésnapja alkalmából megjelent kötetet (SHILS 1961). Amennyiben megtette volna, úgy a könyv lelegején bizonyosan megtalálja Polányi Mihály fiának, John C. Polanyiinak édesapja természettudományos munkásságáról adott rövid áttekintését („An Index to Michael Polanyi’s Contributions to Science”), melyben a kutatási irányokat négy fő területhez sorolta. Ezek a következők: adszorpció, az anyagok rugalmassági és szilárdsági tulajdonságai, röntgenanalízis, reakciómechanizmusok. Amennyiben Molnár meglelte volna, de – óvatos lévén – fenntartásokkal kezelné a John C. Polanyi szerkesztette mutatót (hiszen az ifjabbik Polányi ekkor még nem birtokosa a kémiai Nobel-díjnak, azt majd 1986-ban nyeri el, ráadásul a cikk elején ő maga szabadkozik, hogy mekkora nehézségekbe ütközik édesapja szerteágazó tudományos érdeklődését néhány szálra felfűznie), úgy elég lett volna a kitűnő tudománytörténész, Palló Gábor precíz Polányi életrajzát (PALLÓ 1992) figyelmesebben elolvasnia. Ám ha a bevezetésíró tartózkodott is az általa egyébként használt kötet függelékének átlapozásától, akkor még mindig megmenthette volna a helyzetet azzal, hogy áttekinti a Polányi Mihály Szabadelví Filozófiai Társaság (PMSZFT) lapjának, a *Polanyianának* korábbi évfolyamait. Tanúsíthatjuk, Molnár Attila Károly támaszkodott a *Polanyianára*, hiszen a tanulmányát követő irodalomjegyzékben több tucatnyi, e folyóiratban megjelent cikkre hivatkozik. Ennek ellenére elkerülték figyelmét azok a magyar és angol nyelvű írások (GELDWICK 1992; NYE 1996; HARGITTAI 1997; SHEPARD 1999; BECK 2001; FRANK 2001), amelyek segítségére lehettek volna Polányi természettudományos pályáivének megrajzolásakor.

Ezek után természetesen már nem lepődünk meg azon, hogy egyetlen természettudományi tárgyú dolgozat sem került a könyvbe. A kiadó és a szerkesztő így kiiktatta a kötetből Polányi életművének nagyobb részét, mintegy 35 esztendő munkásságát. Azért sem értjük ezt a döntésüket, mivel Polányi Mihály ma is elsősorban mint az elmúlt évszázad egyik legjelentősebb fizikokémikusa ismert. Másrészt pedig, mint arra korábban utaltunk, Polányi életművének minden korszakát végigkísérte a professzionális tudósokra egyáltalán nem jellemző, szerteágazó természet- és társadalomtudományi érdeklődés. Ismeretes, hogy már a berlini időszakban is intenzíven foglalkoztatták a természettudományok területétől meglehetősen távol eső kérdések, amelyeket

természettudósi alapossággal gondolt végig. Polányi pályáivében nem találunk kizárólag egyetlen szaktudományhoz kötődő szakaszt: inkább azt mondhatjuk, egyes korszakaiban sokrétű érdeklődésének más és más oldala vált hangsúlyossá a többihez képest, ezért az igen nehezen bontható szét különálló részekké.

Annak ellenére tehát, hogy a kötet impozáns külleme és címe teljes életművet ígér, valójában torzót kínál a reménybeli olvasóknak. Mindez azért is fájdalmas veszteség, mert méltányoljuk a kiadó azon törekvését, hogy nem kizárólag társadalomtudósokkal kívánja benépesíteni a magyar panteont – hiszen a magyar tudomány jó híre külföldön mind a mai napig elsősorban természettudósainknak köszönhető. (Ezért is várjuk kíváncsian a sorozat Szilárd Leó munkásságának szentelt kötetét!) Nem értjük, vajon a kiadó miért nem olyan szerkesztőt kért fel a kötet elkészítésére, aki képes kellő mélységben átlátni Polányi Mihálynak mind a természettudományokban, mind pedig a társadalomtudományokban kifejtett tevékenységét. Vagy, miért nem lehetett a munkát szakavatott társszerkesztővel együttműködve elvégezni?

A kötet tehát Polányit mint filozófust tárgyalja – gondolhatnánk ezek alapján, de munkásságának ez a „megmaradt” része is meglehetősen általános értékelést kap a „Bevezetés” írójától: „[A] kortárs filozófia sem nagyon figyelt Polányira, aki inkább *philosophe* [...] volt, mint filozófus” – állapítja meg Molnár a lényeglátók magabiztosságával, miközben Harry Prosch-nak, a *Meaning* című mű társszerzőjének Polányi-monográfiájára hivatkozik. Ráadásul – folytatja –, míg Polányi „alig, vagy semennyire sem figyelt az egyéb filozófiai irányzatokra”, addig „a társadalom-, politika-, gazdaság- és ismeretelmélet felé fordulását nem kísérte e területek beható tanulmányozása”, valamint, bár „írásai hangsúlyozzák a hagyomány fontosságát minden tevékenységben, így a tudományban is, úgy tűnik, ezt a maga gyakorlatában nem tartotta igazán fontosnak” (8. old.).

Ezek a megállapítások azért is zavarba ejtőek, mert következetes végiggondolásuk értelmetlenné teszi, hogy Polányira akár csak egy válogatott tanulmányokat tartalmazó kötetnyi figyelmet is fordítson a kiadó, a szerkesztő és az olvasó. Hiszen, ha természettudósi munkáját nem ismerjük meg, a filozófiai *oeuvre*-e pedig ilyen színvonalú, akkor mi indokolja egyáltalán a magyar panteonba emelését?

Hasonló paradoxonnak tűnik, hogy Prosch, aki Polányi utolsó, még életében megjelent könyvének társszerzője volt, kizárná őt a filozófusok közül, noha több száz oldalas monográfiát publikált róla. Itt azonban a filológiai vizsgálat világossá teszi, hogy egyszerűen téves idézetről van szó: Prosch monográfiájának hivatkozott oldalán nyomát sem találni annak a szöveghelynek, amit a bevezetésíró Prosch-tól, mint segítségül hívott tekintélytől idéz. Abban viszont igaza van, hogy az inkriminált állítás valóban „elhangzik” Prosch könyvében, de nem Prosch hangján. Prosch csupán idéz egy korábbi beszélgetésből, amelynek során ő, mármint Prosch, nem osztotta az elhangzott véleményt (PROSCH 1986, 274).¹

¹ „[...] G. V. Warnock once contemptuously expressed to me, Polanyi was not a philosopher at all. He was only a *philosophe*.”

FORRÁS- ÉS ADATKEZELÉS

Mindezzel arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy óvatosan kell bánni a „Bevezetés” állításainak helytállóságával. A *Polányi Mihály* című kötet ugyanis a pontatlanságok és a hibás adatközlés miatt egyszerűen félrevezeti a laikus, a kiadványtól Polányi megismerését különösebb előismeretek nélkül váró gyanútlan olvasót. A kötet készítője a legalapvetőbbnek gondolt kérdésekben is vaskos hibákat vét. Lássunk hát néhány példát ezekre!²

Mindjárt a „Bevezetés” legelején a szerző hibásan közli Polányi apja nevét. Az édesapa neve helyesen nem Polacsek, hanem Pollacsek. Továbbá: a gázok és gőzök adszorpciójáról írott doktori dolgozatát nem különböző tanulmányokból állította össze, ahogyan azt a szerző állítja, hanem kifejezetten erre a célra készült. Polányi adszorpcióra vonatkozó elgondolásait, amint arról a SOTE régi levéltári anyaga tanúskodik, nem a tudományos közvélemény utasította el, hanem a doktori bíráló bizottság egyetlen tagja, Buchböck Gusztáv. Vilmos Császár Kémiai Intézet nem létezett a korabeli Berlinben. Létezett viszont *Vilmos Császár Intézet (Kaiser Wilhelm Institut)*, amelynek szálkémiai részlegében kutatóként dolgozott Polányi 1920 és 1923 között, nem pedig 1920 és 1926 között, amiként azt a bevezetésíró sejtetni engedti. Az 1923 és 1933 közötti években Polányi a *Vilmos Császár Intézet Fizikai Kémiai és Elektrokémiai Részlegének (Kaiser Wilhelm Institut für Physikalische Chemie und Elektrochemie)* egyik osztályát vezette. Itt azonban, tudományos kutatóintézetéről lévén szó, professzori kinevezést nem lehetett szerezni. Lehetett viszont a *Berlini Műszaki Főiskolán (Technische Hochschule Berlin)*, ahol Polányi az intézetben végzett kutatómunkával párhuzamosan oktatott. Habilitációját követően itt nevezték ki professzornak. (Mindenesetűleg példánkat a 7. oldalról vettük). Megemlíthette volna a szerző azt a tényt, hogy Polányi Mihályt a *Kaiser Wilhelm Gesellschaft* a harmincas évek elején örökös tagjává választotta. Hitler hatalomra jutását követően azonban haladéktalanul önként lemondott örökös tagságáról. Polányi ezen lépésével Planck és Schrödinger szolidaritást vállalt. Nincs értelme azt állítani, hogy Polányi csatlakozott a *Society for the Freedom of Science* nevű szervezethez, mivel az Arthur Koestler és Polányi Mihály kezdeményezésére jött létre (8. old.). Molnár Attila Károly elmondása szerint az Aberdeenben 1951–1952 során tartott Gifford-előadások szerkesztett változata kötetben *The Logic of Liberty* címmel jelent meg. Ezzel szemben, amint azt mind fordítóként, mind pedig szerkesztőként nagyon jól kellett volna tudnia – hiszen a *The Logic of Liberty* majd minden esszéjéből válogatott be kötetébe, ráadásul túlnyomórészt saját fordításában –, a Gifford-előadássorozat nem más, mint Polányi opus magna, a *Personal Knowledge (Személyes tudás)*. A „Conference on Science and Freedom”, melyet a szerző szerint 1953-ban Polányi többmagával alapított, nem szervezet, hanem az 1950-ben Polányi és mások által alapított „Congress for Cultural Freedom” szervezésében 1953-ban megrendezett hamburgi konferencia címe (lásd HIDEGKUTI 1995).

A kötetnek oktatási segédanyagként történő felhasználását önmagában már az is megnehezítené, hogy a szerkesztő a kötet „Megismerés és hagyomány” című részében két különböző Polányi-tanulmányból ragad ki részleteket anélkül, hogy ezt az olvasónak jelezné. A szövegek forrásaként a *Tudomány és ember* című kötetet neve-

² A tévedések teljes listáját szinte lehetetlen elkészíteni, mivel minden egyes újraolvasás során újabb és újabb hibákra bukkanhat a türelmes olvasó.

zi meg, amely – ellentétben Molnár kötetével – mindkét tanulmány teljes szövegét tartalmazza a fordítások alapjául szolgáló angol nyelvű eredeti források megjelölésével (POLÁNYI 1997).

A könyv Polányi Mihály írásainak válogatott bibliográfiájával zárul, amely a szerkesztő saját elmondása szerint a Harry Prosch által készített bibliográfiára (PROSCH 1986, 319–346) támaszkodik. Ez annyit jelent, hogy noha a könyvek listája teljes, Molnár elhagyta a Prosch által készített bibliográfia első részét, amely a természettudományos cikkeket tartalmazta. A 248. oldal lábjegyzete fel is hívja a figyelmet arra, hogy „e bibliográfia nem tartalmazza a természettudományokkal kapcsolatos cikkeit, tanulmányait”, ugyanakkor – nyilván figyelmetlenségből – mégis benne maradt két, 1942-ben megjelent kémiai témájú tanulmány. A maradék, azaz a válogatott bibliográfia pedig lényegében nem más, mint az 1992-ben a *Polányi Mihály filozófiai írásai* II. című kötetben közölt bibliográfiának a később megjelent fordításokkal többé-kevésbé kiegészített változata.

A szerkesztő megemlíti, hogy bibliográfiája nem tartalmazza a „Polányi Archívum”-ban fellelhető leveleket és kéziratokat (248. old.). A Polányi Archívum létezéséről a recenzenseknek mind ez ideig nincs tudomásuk, arról viszont igen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Mikrofilmtárában fellelhető a University of Chicago’s Joseph Regenstein Library gyűjteményének részét képező The Michael Polanyi Papers anyagának másolata.

Nem hagyhatjuk szó nélkül a szakmabeli kollégák iránti elemi udvariassági szabály megszegését sem, amely megkövetelné, hogy amikor magyar nyelven hivatkozunk eredetileg idegen nyelven megjelent szövegekre, illik feltüntetni az írás magyar fordítójának nevét is. Molnár, ebben a kötetében legalábbis, nem kívánta folytatni ezt a majd mindenki által követett tradíciót. Ennek elszomorító példáival találkozhatunk a kötet 58–59. oldalán.

VISSZAFOGOTT BÍRÁLAT A SZÖVEG FORMAI JEGYEIRŐL ÉS A FORDÍTÁSRÓL

A könyv felelős szerkesztője Farkas Mária. Mivel más utalást nem találunk, ezért feltételeznünk kell, hogy ő volt a szöveggondozó, de legalábbis ő fogadta el a szöveggondozó munkáját. A példátlan gondatlansággal készült könyv hemzseg a sajtóhibáktól, melyekért a szöveggondozó szerkesztő a felelős: igazságora (48. old.), had térjek (90. old.), The Manchester Scholl of Economics (248. old.), Autoritat (252. old.), Scuience (254. old.), Wider die Skepsis... (257. old.), What is Painting? (259. old.) és így tovább.

A szavak hibás írása mellett másfajta sajtóhibákat is találunk. A tudományos állítások természetéről kifejtett érvei alátámasztására Polányi által sok helyen leírt humoros történetben az állatok vemhességi ideje és a π többszöröse közötti kapcsolatról a könyv 157. oldalán a következőket olvashatjuk:

„Semekkora halom bizonyíték sem győzné meg a modern biológusokat arról, hogy a vemhességi időszakok megegyeznek a δ egész számú többszöröseivel.”

És hogy nem valamilyen nyomdatechnikai akadálya van a π szerepeltetésének, arra bizonyíték, hogy a 72–73. oldalon ugyanebben az anekdotában már helyesen szerepel.

A szöveggondozás hiányosságai a jegyzeteknél is tetten érhetők. A húsz tanulmány jegyzeteit három blokkban olvashatjuk: míg a „Bevezetés” jegyzetei a szöveg után következnek, addig a Polányi szövegekhez, illetve a kortársak tanulmányaihoz fűzött eredeti jegyzetek ömlesztve a fejezetek végén szerepelnek. Rendkívül zavaró Milavec, Aron, Najder és de Jouvenel jegyzeteit egy blokkban olvasni. Ráadásul ezek a jegyzetek más szempontból is zavaróak. A 243. oldal 4., 5. és 7. jegyzete *Személyes tudásként* utal Polányi könyvére, majd a 10. jegyzetben ugyanez a mű már *Personal Knowledge*-ként szerepel. A 12. jegyzet megemlíti, hogy a *Science, Faith and Society* magyarul is megjelent *Tudomány, hit és társadalom* címmel a *Tudomány és ember* kötetben. A 9. jegyzet azonban egy másik mű esetében csak az angol eredetire hivatkozik *Tacit Dimension* címen (az eredeti könyv pontos címe persze *The Tacit Dimension*), de nem említi meg róla, hogy ez a mű is megjelent magyarul *A hallgatólagos dimenzió* címmel, Bánki Dezső fordításában és ugyancsak a *Tudomány és ember* című kötetben.

Szöveggondozó-szerkesztő és szövegválogató-szerkesztő közös felelőssége a nevek hibás közlése. Nemcsak Polányi nevét közlik hibásan, amikor Polányi Mihályként szerepeltetik Michael Polányi néven írt művei szerzőjeként, vagy amikor a 257. oldalon az M. Pollanyi név áll. Polányi társszerzőjének, Marjorie Grene-nek a neve is hibásan, rendre *Green-ként szerepel ebben a könyvben, noha a szerkesztők a 247. oldalon még tisztában voltak a kiváló filozófus nevével. Ugyanakkor azonban Molnár Attila Károly és Farkas Mária teljesen következetesek Bánki Dezső nevének hibás közlésében (náluk *Bánk Dezső*), akinek fordítását átvették. A sort még sokáig lehetne folytatni például Bertrand de Jouvenel nevének *Jouvenil-re, Poteat nevének *Poleatra (59. old.) vagy Carl Rogers nevének *Rogewrs-ra (257–258. old.) torzításával.

Molnár másokéi mellett saját fordításait is közli a kötetben. Ezekben azonban figyelmen kívül és megjegyzés nélkül hagyta a magyar Polányi-fordítások mintegy tíz éve folyó kiadásában jó nevű fordítók által kialakított, konzekvensen használt terminológiát. Például „felfordult erkölcs”-nek és „erkölcsi felfordulás”-nak nevezi a Polányi elemzte „morális inverzió”-t, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy az általa szerkesztett könyvbe Újlaki Gabriella fordításában átvett „A következtetlenség veszélyei” című tanulmányban is „morális inverzió” szerepel. Ugyancsak figyelmen kívül hagyja a hazai Kuhn-irodalomban bevett szakkifejezéseket, amikor „normál tudomány” helyett „normális tudomány”-t, vagy „paradigmaváltás” helyett „paradigmaváltozás”-t, illetve „paradigmaelmozdulás”-t fordít. De nemcsak a filozófiai szakfordítók által létrehozott magyar terminológiát nem ismeri Molnár, hanem olyan klasszikus irodalmi mű meg-honosodott magyar címe helyett is saját fordítást ír a szövegbe, mint Dickens *Nehéz idők* című regénye: „Dickens a *Kemény időkben* írta [...]” (138. old.)

Molnár fordításaiban érthető, de suta magyar mondatok (pl. „Emberként, úgy tűnik, szemben más állatokkal, szükségünk van valamilyen, az örökkévalóság felé mutató célra”; 176. old.), valamint félrefordításból adódó érthetetlen mondatok egyaránt találhatóak. Ez utóbbira jó példa található a 86. oldalon: „Például, egy tejtermelő állam, mint Iowa, lehet, hogy nem szereti, ha tudósai felfedezik és nyilvánosságra hozzák a margarin emésztési és gazdasági kárait, és az állam törvényhozásának talán szabad beavatkoznia a saját állami egyeteme életébe az ilyen következtetések közlésének megakadályozása érdekében [...]”. Hogy miről is van itt szó, az kiderül az adott tanulmány 1998-ban már megjelent fordításából: „Például egy olyan, tejtermékeket gyártó államban, mint Iowa, előfordulhat, hogy az állam nem nézi jó szemmel, ha az itteni

tudósok felfedezik és nyilvánosságra hozzák a margarin táplálkozási és gazdasági előnyeit, és a törvényhozás segítségével beavatkozva saját egyeteme életébe meg akarja akadályozni az efféle eredmények publikálását.” (POLÁNYI 1998, 75.)

Molnár részleteket fordított a *Meaning* című műből, amely cím magyar megfelelője nála *A jelentés*. Noha az Atlantisz Kiadó *Polányi Mihály filozófiai írásai* című kötetében *Értelem*-nek fordítják a mű címét, Molnár Attila Károly megoldása teljesen elfogadható, és – mint ahogy a „Polányi Mihály élete évszámokban” című fejezetből kitéunik – tudatos is: „A *Meaning* a hallgatólágos tudás elméletét kiterjesztette a hallgatólágos jelentés elméletévé (jelentés a vallás és művészet világa).” Most tekintsünk el a mondat zárójelbe tett részének értelmetlenségétől. Igen ám, de ha a címbeli „meaning” szó „jelentés”-nek fordítása azt hozza magával, hogy a szövegben is mindig így fordítjuk ezt a szót, akkor bizony sokszor értelmetlen mondatokat kapunk. A magyar szövegben ugyanis a „meaning” szó megfelelőjének néha „jelentés”, néha pedig „értelem” kívánkozik. A fordító azonban ezt nem tartja szem előtt, ezért a „Kölcsönös tekintély” című fejezet első mondata így kezdődik: „Ha hiszünk az univerzum jelentésének elérésére irányuló általános törekvés létezésében [...]” (155. old.) Mi ezt a magyar mondatot nem értjük. Az eredeti szövegben ez áll: „If we believe in the existence of a general movement toward the attainment of meaning in the universe [...]” Magyarul ebből valahogy így lehetne értelmes mondatot alkotni: Ha hiszünk abban, hogy az emberiség egyre közelebb kerül ahhoz, hogy megragadja, mi a dolgok értelme a világegyetemben... E fejezet fordításánál tehát kulcsfontosságú a „meaning” szó pontos megfelelőjének megtalálása minden egyes mondatban. A másik kulcsszó a fejezet címében – „Mutual authority” (Kölcsönös tekintély) – szereplő „authority”. Átgondolt, értő fordítás esetén nem fordulhatna elő, hogy az „all the traditional **authorities** at that time were adversaries of the new science” szöveghely magyar megfelelőjeként a következőket olvassuk: „[...] a kor minden hagyományos **hatósága** az új tudomány ellensége volt [...]” (156. old.)

Egy-egy szó félrefordítása értelmetlenné teheti a szerző gondolatmenetét is. A 156. oldalon ez áll: „Szabad társadalmaink védelmezői ezért elkezdték **védellemezni** szabadságaink hagyományos korlátozásait, azaz, értékeinket és erkölcsünket. Divat lett ezeket az értékeket és erkölcsünket a nyitott társadalmunkat elcsúfító sajnálatos [...] tökéletlenségeknél tekinteni [...]”

Most tekintsünk el a suta szóisméltéstől és a hibás vesszőhasználattól, és próbáljuk megérteni, miről is van szó. Nem sikerülhet, hiszen az eredeti szövegben ez áll: „Advocates of our free societies therefore took to **apologizing** for the existence of the traditional limits on our freedoms, that is, for our values and our morals.” Vagyis: Szabad társadalmaink hívei elkezdték **mentegetőzni** azért, mert a hagyományokból táplálkozó értékek és az erkölcs korlátozzák a szabadságjogokat.

A félrefordítások egy másik típusa a nyelvtan területéhez tartozik. Amikor a fordító hibázik az igeidő, az igemód, a névelőhasználat vagy egy segédige fordításánál, akkor vagy becsapja az olvasót, mert érthető magyar mondatot kínál neki, amelynek jelentése azonban eltér a szerző szándékától, vagy értelmetlen mondattal veszi el a kedvét Polányi Mihály mindig kristálytiszta logikájú szövegeinek megismerésétől.

Amikor a szerző leírja azt a folyamatot, melynek során a szabad társadalom értékei és a hagyományos értékek közötti ellentmondás elkezdett kibontakozni, végig múlt idejű igealakokat használ. A fordító azonban egy ponton átcsap jelen időbe. Ugyanitt a névelő pontatlan fordításával még egy helyen megváltoztatja a mondat jelentését. Az eredeti mondatból – „They failed to realize that a free society *rests upon a traditi-*

onal framework of a certain sort; and, in their mistaken notion that a free society is an open one, they threw out the baby with the bath water” – ez lett a fordításban: „Ezek az emberek nem **veszik** észre, hogy a szabad társadalom bizonyos fajta *hagyományos kereteken alapul*; és az a téves nézetük, mely szerint a szabad társadalom a nyitott, a fürdővízzel együtt a gyereket is kiönti.” (156. old.) E mondat kapcsán arról a szomorú tényről már ne is beszéljünk, hogy ha valaki ebből a magyar fordításból ismeri meg Polányi Mihály írásait, azt gondolhatja, hogy a szerző használ ilyen képzavart, mely szerint egy nézet kiönti a fürdővízzel együtt a gyereket!

Ha a fordítás, szerkesztés és szöveggondozás összes lehetséges hibájára szeretnénk az ilyen foglalatosságra készülők figyelmét felhívni, akkor keresve sem találhatnánk jobb példát ezek állatorvosi lóként való demonstrálására, mint a kötetben szereplő Aaron Milavec tanulmányt. A „»Ha egyesítenénk erőnket Kuhn úrral«: Polányi és Kuhn párhuzamai és eltérései” című írást Molnár Attila Károly fordította és eközben meg is csonkította. Kihagyta egyrészt a szöveg második bekezdését, amelyben a szerző a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság úttörő tevékenységét és a Társaság által rendezett Polányi Emlékkonferenciát méltatja. A tanulmány II. fejezetéből is kihagyott a szerkesztő-fordító egy teljes oldalt, ami igencsak megnehezíti a szöveg megértését, hiszen a hiányzó oldalon található az a „három szakasz”, melyekre a kihagyás előtti szöveg utal. Ugyancsak megnehezíti a megértést, hogy a III. fejezetből hat és fél oldalt „felejtett” ki a fordító, és ezáltal a szöveget – mely így nem igazán nevezhető fejezetnek – fél oldalra zsugorította. E kurta csonka fejezet egy idézettel zárul, mely az eredeti szövegben így hangzik: „The anticipation of discovery, like discovery itself, may turn out to be a delusion. But it is futile to seek for strictly impersonal criteria of its validity.” S utána szerepel egy hivatkozás: TD:25, azaz az idézet a *The Tacit Dimension* 25. oldaláról való. Molnár magyar szövegében ezzel szemben ez áll: „»Valahányszor egy felfedezés felé törekszünk, az első perctől fogva ebben a szellemi beállítottságban teszünk mindent: egész idő alatt egy rejtett valóság érzékelése irányít minket, amely felé a jelek mutatnak, s ugyanez a látásmód élteti tovább a felfedezést, mely vállalkozásunkat lezárja és beteljesíti. A felfedezés azzal az igénnyel lép föl, hogy kapcsolatot teremtett a valósággal, egy olyan valósággal, mely, valóságos lévén, a jövőben váratlan újabb megnyilvánulások meghatározatlan sorában továbbra is feltáruulhat.« (Tudomány és ember, 185–186)” (214. old.) Nézzük, mi is történt itt. Legalább három hiba: 1. a fordító nem az eredeti szöveg fordítását közli; 2. a fordító nem a saját fordítását közli, hanem Bánki Dezsőét, akinek a nevét nem említi; 3. nem a mű címét adja meg forrásul (*A hallgatóságos dimenzió*), hanem a kötet címét, amely ezt a művet is tartalmazza. Egyébként a következőknek kellene a Milavec tanulmány megfelelő helyén állnia: „A felfedezés előérzete, miként maga a felfedezés is, csalóka ábrándnak bizonyulhat. Ennek ellenére hiábavaló igyekezet érvényességének szigorúan személytelen kritériumai után kutatni.” (A hallgatóságos dimenzió. In *Tudomány és ember*. Ford.: Bánki Dezső. 187.)

Molnár mint a Milavec tanulmány fordítója érezhette, hogy valami nincs rendjén az eredeti szöveggel, illetve a fordítás alapjául szolgáló változattal, mely a *Polanyiana* 1992/4–1993/1 összevont számában jelent meg. Az angol szövegben ugyanis rendre „heuristic circularity” szerepel azokon a helyeken, ahol az olvasó „hermeneutic circularity”-t várna. Molnár azonban ahelyett, hogy egy lábjegyzetben megfogalmazta volna észrevételét a szerző vélt szándéka és a szöveg közötti diszcrepanciát illetően, és döntést hozott volna, hogy vagy következetesen szöveghűen „heurisztikát” fordít, vagy következetesen, de a szövegtől eltérve „hermeneutikát”, azt a megoldást válasz-

totta, hogy hol „hermeneutikai körről”, hol pedig „heurisztikai körkörösségről” beszél. Ennek a megoldásnak pedig nincs semmi értelme.

Az egész könyv egyik legnagyobb fordítói baklövését is ebben a tanulmányban olvashatjuk, jelesül a 213. oldalon: „[...] Lakatos [...] azért bírálta Kuhnt, mert az azt sugallja, hogy a paradigmaváltozás társadalmi struktúrája az igazság keresését a »szeneskocsi-hatásra« vezeti vissza [...]” Nem állítjuk, hogy egy fordítónak feltétlenül tudnia kell, hogy az angol *bandwagon effect* azt jelenti, a *többség nyomása*, de azt tudnia kell, mikor kell a szótárt segítségül hívni.

A könyv javára írható azonban, hogy nemcsak Molnár fordításait tartalmazza, hanem Bánki Dezsőét, Beck Andrásét, Nyíró Zsuzsáét, Nagy Endréét, Tóth Lászlóét és Újlaki Gabrielláét is. És mivel Polányi több helyen is kifejti a filozófiája alapjait képező gondolatokat, az olvasó színvonalasabb fordításokból is megismerheti ezeket a kötet más szövegeiben.

KÍSÉRLLET A „BEVEZETÉS” NÉHÁNY GONDOLATÁNAK ÉRTELMEZÉSÉRE

A „Bevezetés” szövege a sok hasznos ismeret mellett sok tévedést is tartalmaz, illetve a recenzensek bizonyos helyeken a szerző nem eléggé körültekintő, sommás, míg más helyeken zavaróan bizonytalan ítéletalkotásával szembesültek. Nem beszélve a szerző Polányi Mihályhoz fűződő viszonyának inkoherenciájáról: míg korábban meglehetősen alulértékelt Polányi filozófiai munkásságát, később félreérthetetlen erőfeszítéseket tesz egy közelebről meg nem határozott, csupán sejteni engedett Polányi-képtől gyökeresen eltérő Polányi-interpretáció megfogalmazására. Egymás mellett van tehát jelen a bizonytalanságból fakadó tétováság – számos alkalommal néhány oldalnyi közelségben fedezhető fel a szerző valamely állítása és ugyanezen állítás kétségbe vonása – és az elhamarkodott, túllontúl leegyszerűsítő ítéletalkotás. Ez utóbbi néhány vastosabb esetének bemutatását a későbbiekre halasztjuk. Molnár a felfedezéssel, Polányi Mihály filozófiájának egyik kiemelt jelentőségű elemével kapcsolatosan írja, hogy az „nem magyarázható meg sem szociológiai, sem pedig explicit és formális induktív, verifikációs, falzifikációs logikákkal”, valamint „Polányi szerint a felfedezés a valóság igazabb képét adja, a valóság újabb aspektusainak feltárására törekszik” (27. old.). Elmulasztja azonban helyes megjegyzéseit saját Polányi-interpretációjának kialakítása, illetve annak bemutatása során követett munkamódszerére alkalmazni. Ezért aztán a bizonytalanság jeleként tudjuk csak értelmezni, hogy Polányi gondolkodását szinte sohasem önmagából, hanem valamely más körülményből kiindulva próbálja megérteni.³ Molnár álláspontjának rekonstrukciója az eddig említett-

³ Így például a Moot-kör diagnózisának átvétele (12. old.); a Moot-kör és az angolszász környezet hatása (13. old.); a korabeli konzervatív érvelés követése (16–17. old.); T. S. Eliot semleges társadalomról alkotott bírálatainak elfogadása (17. old.); az antiracionalista cselekvésemléletekhez való csatlakozás (19. old.); a racionalista empirizmus bírálati irányához való csatlakozás (23–24. old.); széptudományi érvek átvétele (24. old.); fogalmak átvétele William Jamestől (26. old.); a tudományos szabadság védelmének Luthertől kölcsönzött érvei (27. old.); a hagyományos fideista következtetés elfogadása (37. old.); a W. Jameshez hasonlóan „hinni akaró” Polányi (37. old.); valamint a keresztény republikánus érvelés átvétele (47. old.). Ez a közel sem teljes sor, mint mondtunk, Molnár Polányi-stúdiumaira is fényt vet, mivel arról árulkodik, hogy a „Bevezetés” írója ahelyett, hogy Polányi gondolatait a korszak intellektuális vitáinak környezetébe helyezné, ami indokolt lett volna, sokkal inkább azzal kísérletezik, hogy az elemzendő állításokat mintegy külső tükrök segítségével világítsa meg.

tek miatt komoly nehézségekbe ütközik. Ez pedig a szélesebb olvasóközönség szempontjainak, azaz a didaxis megkívánt mértékének figyelmen kívül hagyását is jelenti. Eltekintve a közbeékelte ripsztoztól, a szöveg az egyetemi jegyzetek gyakorta unalmas, levegőtlen és hosszasan fejtegető előadásmódját idézte fel a recenzensekben.

Belátjuk, valóban nem könnyű a fogalmi reformot végrehajtó Polányi Mihály gondolatait kellő pontossággal bemutatni. A nem eléggé figyelmes értelmező a megszokott szembeállításokat megszüntető, ám ezzel új megkülönböztetéseket teremtő fogalmak használatakor könnyen téved aláaknázott területre.⁴ Ráadásul, amint eddigi hazai recepciója is mutatja, roppant problematikus Polányi gondolkodását – annak minden vonatkozását figyelembe véve – egésként elfogadni. Jóval egyszerűbb Polányit tudományfilozófusként, episztemológusként vagy társadalomfilozófusként, netán éppen kultúrkritikusként méltatni.

Zavarba ejtő helyzetben találja magát a bevezetésíró is, amikor döntenie kellene Polányi platonizmusának kérdésében. Az ezredforduló egymással vitázó filozófiai irányzatai, ha másban nem is, de abban feltétlenül egyetértenek, hogy ha nem is sikerül teljes egészében elkerülni a platóni két világ újraalkotását, mindent meg kell tenni ennek érdekében, de legalábbis vállalni kell ezt a törekvést. Polányi viszont ennek az ellenkezőjét deklarálja, pontosabban deklarálta fél évszázaddal ezelőtt. A tudomány műveléséről, ami a jó élet példáját testesíti meg nála, a következőt írta: „[...] a tudományos kutatás az, amiben a legvilágosabban megfogalmazódik a kézzelfogható tapasztalat mögötti valóság metafizikai fogalma mindazok számára, akik megértik.” (POLÁNYI 1992a, 101.) „Az a platóni állítás, hogy a demokrácia szabadossága zsarnokságba vezet – mondja Molnár, miközben határozott irányt szab Polányi gondolatainak –, Polányi Mihály számára tapasztalat volt.” (11. old.) A szerző később is visszatér a platonikus vonatkozások említéséhez: „[...]a szabad társadalom Polányi-féle eszménye a lutheri, illetve a Szent Ágoston-i civitas Dei megfogalmazásának tűnik.” (48. old.) Miközben Molnár szerint „Polányi a lelkiismeretet tekintette a transzcendens és örök igazsággal, igazságossággal kapcsolatot teremteni tudó emberi képességnek” (48. old.), valamint „a szabad társadalom az igazság és az igazságosság feltételezésén alapul és az arra törekvő lelkiismereteken” (50. old.), a következtetési lánc végén az előzetes várakozásainkkal szemben úgy látja, hogy „ez nem jelenti a platonista eszményt, hiszen az igazság és az igazságosság létébe vetett hit és bizonyosság nem jelenti ezek tartalmának biztos tudását” (50. old.). Filozófiai tanulmányainkból úgy emlékszünk, hogy az ifjú Platon által megörökített Szókratésznek sem sikerült a definíciók megalkotása, bár ő kétségtelenül törekedett a jelentések zárt alakra hozására, ám ez az eredménytelenség nem vonta kétségbe a transzcendens birodalom tételezését.

A bevezetésíró pontatlan megfogalmazásai sok esetben nehezítik mondandójának megértését. Míg korábban nagyra értékelte Polányi gondolkodásának tradicionalizmusát, addig a későbbiekben ellentmondásba látszik bonyolódni a tekintetben, hogy – miként állítja – „[a] személyes tudás elmélete (ami a személyes döntések elmélete is) kizárja az ember társadalmi vagy egyéb meghatározottságát” (37. old.). Ezen kizárás ellenére azonban mégis kiderül egy sorral lejjebb, hogy „a tudomány egésze [...] egy intuitív megközelítésekkel és érzelmi értékekkel álló helyi hagyományon alapul” (37. old.)⁵. Világos, amennyiben a kizárás a szigorú determinációt, a tudásnak a kör-

⁴ Újlaki Gabriella kitűnően mutatja be Polányi filozófiai fogalmainak genezisét, valamint a Polányi-féle fogalmi reformot *A hallgatóság és az explicit tudás* című tanulmányában (ÚJLAKI 1992, 276–319).

⁵ A szerző a kötet 94. oldalán olvasható saját fordítása alapján idéz.

nyezeti hatásokból való levezethetőségét jelenti – mint arra korábban már rámutattunk a szerző Polányi-interpretációjával kapcsolatban –, akkor egyetértünk, de ugyanezt a helyi hagyományok vonatkozásában is hangsúlyozni szükséges. A recenzensek azonban úgy látják, hogy Molnár ezzel a gondolattal szemben foglal állást a következő oldalon, ahol is azt olvashatjuk, hogy „egész életünkben társadalmunk kulturális gépezetétől függünk” (38. old.)⁶. Látszólag csupán Polányi egyik gondolatát idézte a szerző, csakhogy olyan idézetről van szó, amit saját szövegébe ágyazott, így jelentését módosíthatják Molnár korábbi és későbbi állításai. A külön-külön helyesen értelmezhető állítások együttesen – akár – a szerző által sem kívánt jelentés kialakítását eredményezhetik.

Hasonló kétértelműség tapasztalható a tudomány objektivitásának megítélésekor is. Ezt a kifejezést ugyanis mind az elvetett – objektivista – tudáskereső, mind pedig a posztkritikai episztemológia alkalmazza. „Polányi objektivizmus- (és redukcionizmus) bírálatával azonban szembe lehet állítani, hogy ez olyan eszmény, előfeltevés – még ha téves is –, amely működteti a természettudományt. Így az »objektivizmus« a tudományos gyakorlat része, még akkor is, ha önbecsapás vagy tévedés” – mondja mindezeket Molnár (23. old.), akinek szavai alapján valaki bizonyosan téved. Ha Polányi téved a redukcionizmus-bírálatával, akkor téved a szerző is, aki szemmel láthatóan nem zárkózik el ennek befogadásától. Elmondhatjuk tehát, hogy a tudósoknak van igaza. Csakhogy érthetlenné válna ennek fényében, hogy voltaképpen mi is a probléma az igazság korrespondenciaként történő felfogásával, amivel Polányi egész ismeretelmélet-kritikája szembemegy. Amennyiben viszont nincs igaza a tudósoknak, úgy rejtély marad előttünk, vajon miért a kritika alá vont objektivitás eszmény működteti a tudományt. Netán Polányi nem tett meg mindent a tudósok felvilágosítása érdekében? A tudomány helyességét ráadásul Polányi sem vonja kétségbe, de akkor miként működtetheti azt egy téves eszmény? A szerző szövege alapján kérdésünk a következő: téves avagy meghasonlott-e a tudományos gyakorlat? Ez a kérdés azonban zsákutca, de erre a szerzőnek olvasói eligazítása érdekében rá kellett volna mutatnia. Ezt követően megemlíthette volna, hogy megfontolandó érvek szólnak amellett, hogy – dacára minden eddigi filozófiai objektivizmus-kritikának (amelyek elől a tudósok többsége sem zárkózik el, feltéve, ha reflektálnak saját tudományos gyakorlatukra) – a modern tudományok diskurzusa úgy konstituálódik, hogy mind a haladáseleme, mind pedig az igazság korrespondenciaként történő felfogása nem veszíti el értelmét.

Ismeretes, hogy a pszichologizmus vádja jelenti Polányi kritikusaik egyik fő csapásirányát, amivel írásában maga Polányi is kénytelen volt számos alkalommal szembenézni. Ennek egyik dokumentuma a *Logika és pszichológia* című tanulmány (POLÁNYI 1992b). Úgy tűnik, a bevezetésíró is állást foglal ebben a kérdésben: „Polányi nem a tudomány logikájával foglalkozott, mivel szerinte felfedezés és igazolás, és általában az emberi tudat és cselekvés nem logikai szabályok, hanem a felfedezés és megismerés, bizonyítás pszichológiája szerint működik.” (25. old.) A kérdés a következőképpen is feltehető: amennyiben a következtetések lépéseit nem tudjuk formalizálni, úgy szükségképpen pszichológiáról kell-e beszélnünk? Molnárral szemben Polányi elutasította az iménti konklúziót, és határozottan állította, hogy a hallgatólagos megismerésnek igenis van sajátos logikai szerveződése, amit ő a hallgatólagos következte-

⁶ Hivatkozás a *Személyes tudás* egyik gondolatára (II. 131).

tés logikájának nevezett. Ellenkező esetben, amennyiben a pszichológia tudományát a gondolkodás alapzataként fogadnánk el, az egyben a pozitivisták beállítódás elfogadását is jelentené, ami ellen pedig a filozófus Polányi mindvégig küzdött.

A POLÁNYI-INTERPRETÁCIÓ

Molnár Attila Károly kötete alapvetően polemikus, amit mind a „Bevezetés”, mind pedig szövegválogatási szempontjai igazolnak. E felismerésre olyan mondatok szolgálhatnak alapul, mint amelyet például a Bevezetésben olvashatunk: „Ezért, szemben Popperrel, nem Platón-t tekintette ellenfélnek, hanem az emberek akaratosságát, kiszámíthatatlanságát elősegítő és ösztönző mentalitást, amit a liberalizmusban és a pozitívizmusban talált meg.” (11. old.) A szerző egy közelebről ki nem fejtett, mindössze a nyílt társadalom és a liberalizmus mint szabadosság vonatkozásában sejteni engedett – általa negatívan megítélt – Polányi-interpretációval vitázik, és ezzel próbálja szembeállítani saját, általunk nehezen rekonstruálható Polányi-értelmezését.

Talán éppen eme ideologikus értelmezési lendület miatt még a nyomait sem találjuk annak, hogy a szerző kísérletet tett volna a magyarországi Polányi-recepció – és szövegkiadások – vázlatos ismertetésére. A figyelmes olvasó számára persze a hivatkozásokból sok minden kiderül, de mégsem tartjuk helyesnek, hogy mintegy a sorok közül kelljen kiolvasni azt, hogy Magyarországon tizenkét év óta működik a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, amely saját lapot tart fenn *Polanyiana* címmel. Főleg akkor nem, ha a szerző mindemellett nagymértékben támaszkodik a *Polanyiana* elmúlt 12 évfolyamára, illetve azokra a kötetekre, amelyeknek megjelenítésében a PMSZFT is részt vállalt, illetve ösztönzője volt.

Természetesen érvényes megközelítésnek tartjuk, ha valaki egyoldalúnak vagy korigálandónak tekinti az eddigi Polányi-recepció eredményeként kibontakozó Polányi-képet, avagy ez idáig feltáratlan összefüggéseket lát meg Polányi Mihály szövegeiben. Mindezt megteheti, ám munkájához lehetőleg ne úgy fogjon hozzá, hogy az általa vitatott interpretációt valamiféle konkrét politikai-közéleti elköteleződésből vezeti le, aminek folyományaként aztán saját álláspontjának megformálására sok esetben mintegy a Polányi szövegek mögül kibeszélve tegyen kísérletet. Egy konzervatív interpretáció előkészületei során Molnár Attila Károlynak érdemes lett volna több figyelmet és időt szentelnie Roger Scruton figyelmzettetésének, mely szerint Közép-Európában addig nem fogjuk megérteni a konzervatív álláspontot, amíg nem vesszük tudomásul, hogy annak az egyéni szabadságban való hit alapvető része (SCRUTON 1995, 221). Roger Scrutonnal egyetértve (SCRUTON 1995, 227–228) állítjuk, hogy Polányi Mihály szövegeinek kitaró tanulmányozása valóban segítheti egy modern konzervatív, egy konzervatív liberális beállítódás kialakulását.

IRODALOM

BECK Mihály 2001. A kémikus Polányi indulása. *Polanyiana*, 1–2. 17–22.

FRANK Tibor 2001. Cohorting, Networking, Bonding: Michael Polanyi in Exile. *Polanyiana*, 1–2. 108–126.

GELWICK, Richard 1992. Michael Polanyi and the Philosophy of Medicine. *Polanyiana*, 1–2. 14–23.

HARGITTAI István 1997. John C. Polanyi. *Polanyiana*, 2. 72–83.

- HIDEGKUTI Béla 1995. Koestler Arthur és Polányi Mihály: Két magyar gondolkodó együttműködése Angliában. *Polanyiana*, 4.
- NYE, Mary Jo 1996. Scientific Practice and Politics: A Preliminary Look at Blackett and Polanyi in Manchester. *Polanyiana*, 2. 21–35.
- PALLÓ Gábor 1992. Polányi Mihály pályája. In *Polányi Mihály filozófiai írásai* II. Vál.: Nagy Endre, Újlaki Gabriella. Budapest: Atlantisz. 320–328.
- POLÁNYI Mihály 1992a. A hallgatólagos megismerés hatása a filozófia néhány problémájára. Ford.: Mezei György. In *Polányi Mihály filozófiai írásai* I. Vál.: Nagy Endre, Újlaki Gabriella. Budapest: Atlantisz. 83–111.
- POLÁNYI Mihály 1992b. Logika és pszichológia. Ford.: Unoka Zsolt. In *Polányi Mihály filozófiai írásai* I. Vál.: Nagy Endre, Újlaki Gabriella. Budapest: Atlantisz. 112–154.
- POLÁNYI Mihály 1997. *Tudomány és ember. Három tanulmány*. Ford.: Beck András, Bánki Dezső. Argumentum – Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság.
- POLÁNYI Mihály 1998. A tudományos kutatás szabadságának alapjai. Ford.: N. Tóth Zsuzsa. *Polanyiana*, 1–2.
- PROSCH, Harry 1986. *Michael Polanyi. A Critical Exposition*. Albany: State University of New York Press.
- SCRUTON, Roger 1995. A liberál-konzervativizmus és Közép-Európa. Ford.: Jónás Csaba. In *Mi a konzervativizmus?* Budapest: Osiris.
- SHEPARD, Norman 1999. Michael Polanyi and the Philosophy of Science: The Viewpoint of a Practising Scientist. *Polanyiana*, 1–2. 67–80.
- SHILS, E. (ed.) 1961. *The Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi on his Seventieth Birthday 11th March 1961*. London: Routledge & Kegan Paul.
- ÚJLAKI Gabriella 1992. A hallgatólagos és az explicit tudás. Polányi Mihály poszt-kritikai filozófiája. In *Polányi Mihály filozófiai írásai* II. Vál.: Nagy Endre, Újlaki Gabriella. Budapest: Atlantisz. 276–319.

